

„A legkegyetlenebb napokban ott voltam, ahol a fegyverek ropogtak”

Beszélgetés Sánta Ferencsel

– Személyedet valamilyen mítosz lengi körül, a hallgató író legendája. Tudom, hogy az egyik interjúban te ezt a hallgatást termékeny csöndként értékelted, a készülődés, a rákészülés fázisának...

– Abban a riportban, amit említesz, és ami eredetileg rádióbeszélgetés volt (és később az *Új Tükör* közölte), én azt mondtam, hogy nem érzem jól magam. Pontosabban szólva, ha nemzetem nem érzi jól magát, én sem érezhetem jól magamat. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy ez nem hallgatás volt abban az értelemben, ahogy a pártállam idején a hallgatást szembenállásnak, oppozíciónak fogták fel. Én akkor azt mondtam, hogy ez csönd volt, a tehetetlenségnek a csöndje.

– *Tebát nem termékeny csönd, hanem a tehetetlenség csöndje?*

– Ez a tehetetlenség csöndje volt. Ám ehhez illő hozzátennem, hogy közben én írtam, de nem tudtam teljesíteni azt a számomra kötelességnek tartott penzumot, hogy az író a reménytelenséget ne adja tovább. Én akkor reménytelen voltam. Hosszú-hosszú éveken keresztül. Sok mindent írtam, de olyan keserűség lapang minden írásban, hogy egyik sem tudta sugallni, például, hogy bízz és bízva bízzál; vagy: hogy mégis fáradozni kell. Ezért jó részüket elégettem. Miklós fiammal acélkosárra való írást vittünk le a Duna-partra, és bedobtam őket a folyóba. Bizony, ezek keserű évek voltak.

– *Mik voltak ezek az írások? Az irodalmi pletyka, illetve az utca nyelve veled kapcsolatban föl-földobott bizonyos címeket. Elég szomorú, hogy ezek mind megsemmisültek, ti. az irodalomtörténetnek, sőt, az életművednek is fontos dokumentumai lehetnek volna. Még akkor is, ha nem mindegyikük volt a remekmű szintjén, vagy nem tartottad őket kiadásra érdemesnek.*

– Nem a pletyka szintjén terjedt el, amit mondasz, valós alapja volt, hiszen három regényből is közöltem részleteket. Hadd említsem csak a *Szürke kő* című regényemet és a *Tutajt* – ez utóbbit mindenképpen be fogom fejezni. Most már úgy érzem magam, ahogy a nemzetem: felemelkedőben vagyok, hála Istennek. Elérkezett az idő, amikor olyan perspektívával tud visszatekinteni az író az elmúlt esztendőkre, amely lehetővé teszi, hogy az igazságosság jegyében az igazságot képes legyen megközelíteni. Ezen dolgozom most, és azt hiszem, eróm is lesz befejezni.

– *Ha regényeidet, írásaidat vizsgáljuk, azonnal szembetűnik, hogy minden műved középpontjában az erkölcs, az etika áll. Az etikának, miként mondottad volt, ellenfele a politika, hiszen az az a terep, ahol a legtöbb ellenállásba ütközhet. Szeretném, ha*

a beszélgetés szellemi önéletrajz lenne: a politikával való összeütközéseid, találkozásaid története. Az indulásodat meghatározta-e valamiképp a politika?

– Csak olyan értelemben, hogy első novellámat – a *Sokan voltunk* a megjelenés előtt három évvel már készen volt – nem küldtem el sehová. Amikor azt a novellát írtam (huszonhárom-huszonnégy éves koromban), már nagyon sok könyvet hagytam magam mögött. Talán az egész világirodalmat, legalábbis azt, ami belőle magyarul olvasható. Így hát fel tudtam mérni a magyarországi irodalmi állapotot, össze tudtam hasonlítani a megjelent műveket a világirodalommal, össze tudtam vetni a magam igényeivel, amit az irodalommal szemben támasztok. Ezért a *Sokan voltunk*at nem küldtem be sehová. Végül úgy jelent meg, hogy 1954-ben megismerkedtem Szabó Pállal. Akkor a kispesti Hoffer gyárban dolgoztam, és egyik barátommal elmentünk Szabó Pál estjére, pontosabban szólva, író-olvasó találkozójára. Én akkor hozzászóltam, és Szabó Pált felelősségre vontam olyan értelemben, hogy a magyar író mindig hűséges volt nemzetéhez, mindig pontosan és hűen közvetítette nemzetének közállapotát, nemzetének közérzetét, miért nem teszi meg ezt ő is. Miért ír olyasmit, ami nem felel meg a valóságnak. Miért mondja azt, hogy a Góz Jósokból miniszterek és tábornokok lettek, és ezzel kvázi rendbejött minden Magyarországon. Azzal fejeztem be a hozzászólásomat, hogy vagy nem érzékeli, mi történik Magyarországon, s akkor ne vegyen tollat a kezébe, vagy ha pedig érzékeli, akkor miért bújjuk ki a felelősség alól. A találkozó után Pali bácsi megkeresett, elkezdtünk beszélgetni, akkor adtam kezébe a *Sokan voltunk* című írásomat.

– *Valamehelyik nyilatkozatodból úgy emlékszem, hogy Szabó Pál, megvilágosodván a kioktástól, megkérdezte tőled: írsz-e. Úgy gondolta, hogy annak a fiatalembernek, aki ilyen kíméletlenül néz a problémák mélyére, föltétlen írnia kell. Te mintha azt felelted volna először, hogy nem, nem írsz. És csak később vallottad be, hogy van egy pár évvel azelőtt készült elbeszéléseid.*

– Valóban így történt. Pali bácsi azt mondta, elképzelhetetlen, hogy ne írjal. Utána még találkoztunk, és akkor már oldottabb volt a helyzet. 1954-ben már Nagy Imre korszaka volt. Ekkor, nem utolsósorban Pali bácsi érvei alapján, meg a tisztultabb légkört is érezvén, odaadtam neki az írást, amelyet ő az *Irodalmi Újságban* megjelentetett. Talán ilyen értelemben említhető az indulásomat meghatározó politika. A politikával való szorosabb kapcsolatomban azonban 1955–56-ban kezdődött.

– *Próbáltatok jelzéseket adni a kormánynak, hogy itt valami baj van?*

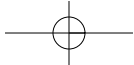
– Igen. 1955-ben kezdődött, és tartott egészen 1956-ig. Aztán pauza következett. Jó pár esztendőnek kellett eltelnie ahhoz, hogy megint írni tudjak, hogy képes legyek írni... Közben újra elmentem gyárba dolgozni, amit soha nem bántam meg, mert kitűnő embereket ismertem meg ott. Akkor – visszatérve 1955–56-ra –, amikor az íróársadalom java publicisztikával, felszólalásokkal elkezdett aktívan politizálni, megkezdődött a hatalommal szembeni ellenállás. A konfrontáció gyakorlatilag 1989-ig tartott. Sokat gondolkoztam azon, hogy mi az a mozgató erő, ami az írókat, aki tulajdonképpen gyönyörködtetni szeretne írásaival, az aktív politizálás-

ra kényszeríti. Nos, abban biztos megegyezünk, ez a magyar irodalom hagyományaként éledt újjá. A magyar irodalom legalább kétszáz esztendeje – mondjuk, a testőríróktól kezdve – mindig beleszólt az ország politikai életébe. A magyarázat egyszerű: Mátyás király óta ez a nemzet nem kerülhetett hatalomra a saját országában. Vagy idegen uralkodók, idegen dinasztiák nyomták el, vagy pedig egyszerűen valamelyik nagyhatalom közönséges ügynökei, spiclijei ültek a nyakán. Mit tehet egy nép, amikor nem beszélheti a nyelvét? Sem a hivatalban, sem az iskolában... Amikor megszüli a maga politikusait, de ezek az elnyomó hatalom természetéből és akaratóból kifolyólag nem kerülhetnek hatalomra, nem irányíthatják saját országukat..., akkor mi marad egy nép számára, hogy megőrizze önmagát, hogy eltűnjék önmagáról? Politikusok híján *felküldi* az író, különösen a költőt. És ezt a penzumot a magyar író, a magyar költő mindig vállalta, és kitűnően, tiszteleggel teljesítette. Ez olyan hagyománnyá vált, amely általában a kis és nehéz sorsú nemzetekre jellemző, a magyarságra – különös szorítottsága miatt – még inkább. Tehát amikor 1954-ben, a Nagy Imre-program után a magyar íróársadalom a hatalommal szemben – eleinte halványabban, aztán megerősödve – fellépett a nép, a nemzet, következképp az erkölcsiség érdekében, akkor egy hosszú-hosszú hagyományt követett.

– *Erről hallhatnánk egy kicsit konkrétan! Nevezetes írószövegségi felszólalásodban említetted, hogy azt a pár író behívatták valakik valahová. Kik voltak köztük, ki szólított föl benneteket, hogyan történt ez a találkozás?*

– Mielőtt erről konkrétan szólnék, úgy érzem elkerülhetetlen, hogy ne ejtsék néhány szót magáról a hatalomról. A hatalom állandó, permanens viszonyban van azzal, amit változtatási szándéknak szoktunk nevezni. A történelem tulajdonképpen mindig a hatalom és a változtatni akarók küzdelme. A változtatni akarókat nevezzük a haladás, a progresszió embereinek. A hatalommal szemben a haladás mindig egy állapot megszüntetésére törekszik, minőségi változtatásra, amennyiben a minőséget erkölcsi kategóriának fogjuk fel. Tehát új minőséget kíván. A hatalom állapota diszpozicionális fogalom. Rendelkezik és utasít. Arra törekszik, hogy befolyását minél nagyobb territóriumra terjessze ki, és minél több emberre. Adott időben, adott helyen maximális befolyással rendelkezik. És változó. Változó a módszere, változó a karaktere. De mindig és állandóan létező valami. Amíg állam van, addig hatalom is van.

Ezzel szemben létezik egy latens hatalom: az emberek tömege. Adott esetben egy nemzet. Ez a latens hatalom mindig különbet és jobbat akar, mindig különbre és jobbra törekszik. Egyszerűen azért, mert az emberek nagy része a vele született s a túlnyomó többség által megőrzött képesség folytán mindig arra törekszik, hogy igazságos társadalomban éljen. Olyan társadalomban, amelyre az ember tulajdonképpen született, és amilyenre létezése óta törekszik. A haladás és a progresszió emberei minden esetben ezt a latens hatalmat, a tömegekben szunnyadó hatalmi erőt igyekeznek szolgálni. Amikor 1954-ben – jelöljük ezt a dátumot fordulópontnak – az írók lázadni kezdtek a hatalommal szemben, akkor valójában az erkölcsi és szellemi ember kötelességét teljesítették: a tömegek igényét fogalmaz-

ták meg, hozták nyilvánosságra. A haladás végeredményben a sokaság erkölcsi igényeinek az érvényesítése. Viszont csak speciális körülmények közepette manifesztálódik. A polgári demokráciákban népszavazás, országgyűlés, választások útján juttathatja kifejezésre a véleményét; az erőszakos hatalommal szemben pedig lázadással, felkeléssel, forradalommal...

– *Közbevettem – szintén egy korábbi interjúból idézve – „a forradalom erkölcsi kategória mindenekelőtt, az emberiség által megfogalmazott erkölcsi elv” is? Ugyanezt folytatva, szintén a te szavaiddal: „a forradalmi folyamat állandóan megújuló reform. S a reform semmivel sem kevesebb, mint maga a forradalom.” Hadd mondjak ellent neked, szerintem a reform kevesebb, mint a forradalom, a reformgondolkodás csak út a forradalomhoz. Vagyis előkészíti a forradalmat...*

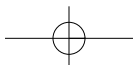
– Ez egy komplex dolog. Mert ha úgy fogjuk fel például, hogy a francia forradalom az enciklopédistákkal meg Rousseau-val kezdődött, akinek tanítványa, Robespierre meg is akarta valósítani azt a világot, azt a társadalmat, amit Rousseau megálmodott, akkor valóban úgy van, hogy a reformra következik a forradalom. Tehát a reform lazítja fel a szorítást. A francia forradalom pontosan azért bukott el, mert önmagát nem volt képes megújítani. A forradalom életető ereje a szüntelen megújulás; hogy ne ragadjon le, hogy ne váljék egy újabb elnyomó hatalommá, állandóan önvizsgálattal kell élnie, vagy pedig helyet kell adnia azoknak az embereknek, akik szemmel kísérik a történéseket, akik figyelmeztetik a hatalmat arra, hogy rossz úton jár, vagy rossz útra tévedt. Akik a forradalom szüntelen megújulására ösztökélnek, mindig szem előtt tartva az erkölcsi elvet... A nagy francia forradalom önmaga készítette elő a bukását. A forradalom emberei, fanatikusai képtelenek voltak megreformálni önmagukat. Amikor én azt mondom, hogy a forradalom és a reform elválaszthatatlan egymástól, arra utalok: ha egy forradalom a céljait el kívánja érni, akkor szüntelen reformmal kell élnie önmagával, önmaga tevékenységével szemben.

– *A forradalomnak nem szabad felfalnia saját gyermekét...*

– Amennyiben a reformmal, a megújulással nem él, amint a kritikus szellemet, az erkölcsi alapról kritizáló szellemet elnyomja, kirekeszti, abban a pillanatban megszünteti önmagát. Csak idő kérdése, hogy ez mikor következik be. Ezt a Robespierre–Saint-Just–Couthon triumvirátus pontosan így csinálta. Belefulladt saját őfelségébe, eljutott a diszpozicionális állapothoz, rendelkező, utasító konglomerátummá vált. Éppen azért, mert azokat, akik változtatni akartak a forradalom menetén, kirekesztették, pontosabban: meggyilkolták. Ilyen értelemben használtam én azt a valóban szokatlan, de általam teljesen igaznak vélt meghatározást, hogy forradalom és reform elválaszthatatlanok egymástól.

– *Szeretném, ha az általánosítás (elvi) síkjáról – bár szívesen fejed ki nézetedet ebből a szemszögből – egy kicsit közelítenénk a konkrét valósághoz. Nyilván első elbeszélésedben is, jóllehet áttételesen, benne volt a téged és a társadalmat is szorító légkör, vagyis az írás megszületésében közrejátszott a politika. Az ötvenes évek elején vagyunk...*

– Valóban beleszólt, mégpedig olyan értelemben, hogy a Nagy Imre-program megpróbálta azt a reformot, ami egy erős társadalmi mozgáson belül mindig

szükségeltetik ahhoz, hogy ne kerüljön csődbe a legjobb szándék se. A légkör ugyan tisztultabb volt, de a konfliktus változatlanul fennállt a diszpozicionális, a rendelkező hatalom és a latens, a nép hatalma közt. Ez a hatalom – a nép hatalma, amely empirikussá, manifesztálóvá csak különleges esetekben válik, és ritka, mint ahogyan a forradalmak és a felkelések is ritkák – iszonyú erő. Gondolj arra, hogy Nagy László a diktatúra idején azt írta egyik versében, hogy *enyém itt minden hatalom*. Tudom, Nagy László sem politikailag, se filozófiailag nem volt különösebben képzett. De íme a költő titka, amit Osvát úgy definiált, hogy a költő azt is tudja, amit soha nem tanult. Amit egyszerűen valami különös, nem tudom hányadik érzékével, intuitívásával megérez. Amikor Nagy László azt írta, hogy *enyém itt minden hatalom*, nagyon pontosan fogalmazott, a latens, szunnyadó hatalomra, a le nem váltható tömegekre, a mindig létező népre, nemzetre gondolt.

– *A Sokan voltunk megszületése idején éhezett a családod?*

– Igen. Éhezett a családom. A nemzet rossz közérzetét, a társadalom rossz állapotát a saját bőrén érezte mindenki... magam is, a családommal, négy gyermekemmel együtt.

– *Hol laktatok? Milyen körülmények között?*

– Bármennyit dolgoztam a gyárban, bármennyire túlteljesítettem az úgynevezett normát, 700–800 forintot kerestem, amiből nem lehetett megélni. Mindent elvállaltam, a szennyes, piszkos munkát is – majdnem azt mondtam, hogy a megalázó munkát is, de a munka soha nem lehet megalázó –, hogy jusson kenyérre.

– *Például?*

– Munkaidő után, igazi éhbérért elmentem dolgozni a szenesekhez, segítettem építkezéseken... A dolog lényegére visszatérve: 1955–56-ban érvényesült a törvény: a nép elégedetlensége és lázadása – a költők, az írók, a szellem embereinek s a hatalom felvilágosultjainak lázongása mellett – magával hozta a történelmi változást. Itt megint utalnunk kell a régi forradalmakra. Akár az angol forradalomra, Cromwellékre, a Hosszú parlamentre, amikor az udvar emberei, a király által kezben tartott parlament emberei álltak a nép oldalára, és követelték a reformokat. Utalhatok a nagy francia forradalomra, ahol a pénzügyminisztertől kezdve a hadügyminiszterig, Fülöp hercegen keresztül Mirabeau-ig a hatalom fellazítását, végeredményben a szétverését együtt végezték a radikális erőkkel, amelyeket a nép azért küldött fel, hogy cselekedjenek az érdekében. 1955–56-ban is ez a recept érvényesült. Következésképp és szükségszerűen fölvetődik a kérdés: az ember megváltoztatható-e. Ez egy igen-igen fontos dolog. A hatalom volt kiszolgálói, saját lelkiismeretük parancsára, ki nem veszett igazságérzetük parancsára cselekedtek. Végeredményben ők maguk is a forradalom előkészítőivé váltak. Jellemző erre a Petőfi Kör, melyet a hatalom hozott létre; pontosan azért, hogy a szellem fiatalemberei ne ellenőrizhetetlenül gyűljenek össze...

– *Akkor még nem tudták, hogy ezzel mit boznak a nyakukra...*

– Amikor a hatalom arra kényszerül, hogy rossz, fékező szándékból, de kényszerűségből, taktikából megnyisson valamely szelepeket, abban a pillanatban a sorsa meg van pecsételve. Előrehozza saját bukását. A diktatórikus hatalmak végered-

ményben buta hatalmak. Reformokra alig képesek, és ha belebuknak, azért buknek bele forradalmukba, tevékenységükbe vagy hatalmukba, mert képtelenek a reformra. Képtelenek felismerni, hogy meg kell újítani magukat. Ilyenkor kapkodnak, ilyenkor – éppen azért, mert nem ismerik a történelmet – enyhítenek az elnyomáson. És ezt visszacsinálni már nem lehet. A Petőfi Kör is azért hozták létre, hogy a fiatal értelmiség egy helyen, ellenőrzés alatt „lázonghasson”. De ez már egy irreverzibilis, visszafordíthatatlan folyamatnak volt a kezdete. A Petőfi Kör vezetőségében talán én voltam az egyedüli pártunkívüli. Itt is a felvilágosult, erkölcsileg még ép érzékű kommunista párttagok, hallgatva lelkiismeretük szavára, szembefordultak a hatalommal, és Nagy Imre szellemi segítségével, az ő sugárzása alatt hozzáláttak az ország politikai megreformálásához. Ha már itt tartunk, a Petőfi Körrel kapcsolatban szeretnék elmondani egy igen fontos dolgot. Minden olyan szerveződés, amely politikailag kritikus időben jön létre, kitermel magából egy szűkebb, kemény magot. Ami gyakorlatilag úgy néz ki, hogy van egy vezetőség (egy funkcionáló vezetőség), amelyen belül van néhány ember, aki a távlati célokat jobban tudja, mint a többiek. Nevezzük nevén a dolgot: A Petőfi Kör vezetőségében is volt néhány ember... nem voltunk sokan, négyen-öten...

– *Név szerint?*

– Nem kívánok neveket említeni, talán elég, ha Tánzos Gábort és Hegedüs B. Andrást említem. Rajtuk kívül is volt még egy-két rendkívüli ember, ők már nincsenek Magyarországon... Ez a néhány ember, a szűkebb vezetőség irányította a Petőfi Kör tevékenységét. Közvetlenül – hangsúlyozom, közvetlenül. A Petőfi Kör valóságos vezetője az az ember volt, akit az egész vezetőség soha nem látott, és nem is találkozott vele: Kardos László, a valahai Győrffy kollégium igazgatója, a népi kollégiumok megteremtője. Akit '56 után halálra ítélték, de büntetését később életfogytiglani börtönre változtatták. Kardos László a szűkebb magon keresztül irányította a Petőfi Kör tevékenységét – részletekig menően, attól kezdve, hogy mikor, milyen tárgyban rendezzen vitát a kör, egészen addig, hogy ki legyen az első felszólaló, és ki legyen az opponens. Ez gyakorlatilag olyan politikai tevékenység vagy olyan politikai módszer, amellyel minden politizáló testület vagy minden grénium élni szokott. Nagyon-nagyon fontosnak érzem tehát kiemelni: A Petőfi Körét Kardos László irányította.

– *Tudtátok, sejtettétek, hogy munkátok nem más, mint a forradalom előkészítése? Vagy akkor ez még nem volt ennyire világos?*

– Nem. Azt, hogy forradalmat készítünk elő, nem tudtuk, mint ahogy nem tudta a forradalmat igazán előkészítő magyar nép sem. Hogy a forradalom mikor robban ki, hogy a felkelés mikor egzisztál, soha senki nem tudja előre megmondani. A világtörténelem egyetlen forradalmánál sem lehetett előre tudni, hogy az mikor tör ki. Véletlenül múlik: egy-egy egyéniség hirtelen megjelenésén, a hatalom egy-egy rossz akcióját nem lehet előre kiszámítani...

– *Ilyen volt nyilván a Gerő Ernő-beszéd...*

– Utolsó pillanatban... igen, az a beszéd... azt akartam mondani, az a szerencsétlen beszéd, bár nem az, mert logikusan következett a rendszer, az uralkodó

klikk stílusából. Változtatásra törekedtünk. Reformra törekedtünk. Megújulásra törekedtünk. Akkor így fogalmaztunk: a szocializmus megújítására törekedtünk. Az államszocializmus megreformálására törekedtünk. Hogy később mégis forradalom lett belőle, az nem egyes emberek és nem szűkebb vagy tágabb értelmiségi csoportok tevékenysége folytán következett be... A már említett kinetikus hatalom, a latens hatalom: a tömegek állandó és szüntelen elégedetlensége vezetett a történelmileg elkerülhetetlen kirobbanásához. Ebben viszont – egyre inkább világosan látható – rendkívül nagy szerepe volt Nagy Imrének. Aki viszont Kardos Lászlóval állt igen szoros kapcsolatban. A forradalom kitörése 1956. október 23-án manifesztálódás volt, az elégedetlenség, a lappangó, a latens hatalom elégedetlenségének a manifesztálódása. Mégpedig úgy, és oly módon, hogy az erkölcsi személyiség, a szellem erkölcsösen gondolkodó emberei mindig szolgálatába szegődnek a leválthatatlan nagyhatalomnak, a tömegek hatalmának. Ez, ha szabad így mondanom, úgy történik, ahogy a nagy könyvben meg van írva. A nép állandó elégedetlensége, következésképp szabotálása a hatalomnak – a paraszt nem trágyázta meg a földjét, hanem kiöntötte a trágyát a város szélére, a munkás pedig visszafogta a termelést, mert nem látta hasznát –, ez érett be végül október 23-ára.

– *Közelről is megtapasztalhattad a nép nyomorát...*

– '56 nyarán egy olyan Szabolcs megyei községben, Ibrányban töltöttem hónapokat, amely egyik politikusunk szülőfaluja, akinek a családja ma is ott él. Ez az ember nemigen idősebb nálam, de nincs tudomásom arról, hogy – bár kommunista volt és aktív párttag, aki valamelyest a közügyekbe is beleszólhatott volna – akár egyetlen alkalommal is szót emelt volna saját faluja érdekében. Megint az történt, hogy az író csinálja a politikus helyett azt, amit neki kellene megtenni. Az Írószövetség és Erdei Ferenc, aki akkor miniszterhelyettes volt, valamiképpen létrehozott egy anyagi támogatási rendszert: az írók menjenek az üzemekbe és a falvakba, feltárandó az ország valóságos helyzetét, a nép közérzetét, a közállapotokat. Az Ibrányban töltött fél év alatt nem mindennapi állapotokat találtam: például több '19-es kommunistát vitt el az Államvédelmi Hatóság, mint a Horthy-rendszer csendőrei. Az emberek 20–25 deka kenyeret kaptak egy hétre – a parasztemberek, akik maguk termelik a búzát... A fél év alatt, a parasztokkal együtt, a tiltakozás rengeteg válfajával éltünk mindaddig, míg azokat az embereket, akik a legsűrűbben érintkeztek velem, le nem tartóztatta a rendőrség.

Annak a parasztcsaládnak a házáat is körülvették, ahol laktam. Bejöttek, el akartak vinni engem is, de nem voltam otthon. Budapesten voltam, az Írószövetség közgyűlésén. Ibrányból súlyos tapasztalatokat hoztam magammal, a megvert, a szó szoros értelmében megvert emberek sanyarú sorsát látva. Este vagy éjjel bevitték őket Nyíregyházára, az Államvédelmi Hatóságra, ahol igen-igen erős verést kaptak. Utána nem engedték őket megmosakodni, és reggel úgy kellett nekik visszautazni a kisvonaton a falujukba, hogy mások is lássák a verés nyomait. Ez tipikus ávéhás módszer volt; megfogadtatták velük, hogy senkinek sem szólnak a történetről. Éppen azért, hogy mindenki féljen, ne csak az, aki „bűnt” követett el.

Október 22-én este úgy érkeztem vissza a Petőfi Kör vezetőségi ülésére, hogy telve voltam ezekkel az indulatokkal. Amikor szóba került, hogy részt vegyünk-e a másnapi felvonuláson, igen éles vita alakult ki közöttünk. Annak ellenére, hogy a vezetőségen belüli szűkebb kör, a mag, már megállapodott abban, hogy részt kell venni a tüntetésen, úgy alakultak a dolgok, hogy végül egyedül maradtam az álláspontommal, ti., hogy 23-án ki kell menni az utcára. Vagyis leszavaztak. Szünetet kértem, utána még egyszer felszólaltam, és sikerült megváltoztatni a többiek véleményét. Most már voksukat adták arra, hogy a Petőfi Kör is részt vesz a 23-ai felvonuláson. Azon az estén még elmentem a Bagolyvárba egy diákgyűlésre, és 23-ra úgy ébredtem, hogy tudtam: lesz felvonulás. De hogy ebből forradalom lesz meg lövöldözés, azt éppúgy nem tudtam, mint ahogyan senki sem. Ez az, amire azt szokták mondani: megérett az idő... Mint ahogy egy szellő támad, lassan viharra változik, egyszer csak megdörren az ég...

– *Talán érdemes lenne egy kicsit arról is meditatálni, hogy az 1956-os forradalom miként tükröződött a magyar irodalomban. Az egyik legtöbb kiadást megért regény a te Húsz órád volt. Sajnos, én úgy látom, hogy valamilyen oknál fogva – a félelemtől kezdve ezer dolog közrejátszhatott a magyarországi írók „megszólalásában” vagy elhallgatásában, a határon túl élőknél pedig nyilván gátat szabott a felkészületlenség vagy az események nem kellő ismerete – elég kevés olyan próza született (vagy talán nem is született?), amely 1956-ot valódi mélységében, a maga fenségében és tragédiájában megragadta volna. A Húsz órán kívül ugyan megjelent egy-két mű – most csak a tisztességesekről beszélek –, de egyik sem volt az igazi. Te bizonyos szemszögből – persze ez a szemszög eléggé le volt szűkítve – megpróbáltad a forradalom drámaiságát visszaadni. Miket kellett elhallgatnod? Most könnyű harminc évre visszatekinteni, s azon meditatálni, hogy láttam-e vagy nem láttam, mertem-e vagy nem mertem... Hogyan gondolsz vissza erre az időszakra? Hiteles-e a Húsz óra úgy, ahogyan papírra vetted?*

– Föltétlen hitelesnek tartom, teljes szinkronban van a politikai gondolkodással. A könyvben lényegében egyetlen dologról nem beszélhettem: a szovjet csapatok bevonulásáról. Más minden, amiről szóltam, az pontosan tükrözi a véleményemet 1956-ról – ahogy akkor gondolkodtam felőle, és ahogyan most gondolkodom felőle. '56-ot én nemcsak úgy éltem meg cselekvőként, hogy '55-től kezdve különböző megnyilatkozásokkal, publicisztikával (*Nyílt levél a miniszterelnökhöz*), a miniszterelnökkel való tárgyaláson a magatartásommal, szavaimmal vettem részt benne, hanem – és erről most beszélek először, most jött el az ideje – úgy is, hogy otthonról... október 22-én este mentem el a családomtól, és november 7-én tértem haza. Mielőtt folytatnám az erről szólókat, szeretném, ha elgondolkodnál azon, hogy miért nem olvasol visszaemlékezéseket, cikkeket, leveleket, vagy miért nem hallasz, látva a tömegkommunikációban bármilyen formában megjelenő szavakat arról, ami a forradalom, a fegyveres harc idején történt. Miért nem beszélnek azok az emberek, akik részt vettek ebben a küzdelemben? Meg is kérdezem: olvastál ilyesmit?

– *Elég keveset... A fegyverrel barcolók visszaemlékezéseiből csak néhányat. Mert itt ott, kint és bent egy-kettő azért megjelent, például Pongrácz Gergely könyve...*

- De egy csomó ember van... Kérdem én, miért nem beszélnek róla? Tudod-e?
- *Nem tudom. Noha most már lehetne...*

- A forradalom is csak azok számára szép, akik meglehetősen távolságból nézik, vagy akik a forradalomnak – ha szabad így mondanom – olyan szekciójában vagy területén tevékenykednek, amely messze áll a fegyverdörgésektől. A forradalom csúnya dolog. A forradalom háború. A forradalomban emberek halnak meg. Melletted. És '56-ban 15–16–17 éves gyerekek, fiúk és lányok haltak meg. Egy forradalmi háború az olyan, hogy az ember évtizedek múlva is álmában fölriad és fölretten... És ilyenkor nem vagy alig képes visszafojtani a sírást. Mert látja a halottakat. Akár az egyik oldalon, akár a másikon. A forradalom szépsége – ha szabad így fogalmaznom – történelmileg nyeri el az esztétikai értékét. A történelmi értékét is, természetesen. A forradalomban részt venni lehet dicsőséges dolog, de nem kívánom senkinek, hogy részt vegyen benne. Én azokban a napokban, amelyek a legkegyetlenebbek voltak, egy elfoglalt középületben tartózkodtam, és egy ideig vezetője is voltam annak a csoportnak. Én láttam, hogy milyen a forradalom.

- *Fegyverrel a kezében vagy pedig fegyver nélkül?*

- Ahogy említettem, én a legkegyetlenebb napokban ott voltam, ahol a fegyverek ropogtak. Nem jó visszagondolni rá. Vannak emberek, akiket ismerek azok közül, akik ott voltak, de legtöbbszörüknek csak a csúfnevét tudom. A becenevét. Mindezt annak kapcsán mondom el, tudom, hogy akkor ezeknek az embereknek, a felkelőknek java része milyen programmal, milyen kíváncsisággal vagy szándékkal vett részt a harcokban. Akkor – mert a külpolitikai helyzet kedvezett, mert a belső vezetésben léteztek olyan erők, amelyek élvezték a nép bizalmát, élén Nagy Imrével – a szocializmus megjobbításáért, a bolsevizmus elsöpréséért, a Szovjetuniótól való elszakadásért emeltek fegyvert az emberek. Egyébként a legaktívabb értelmiségiek – írók, tudósok – túlnyomó része is hasonlóképpen gondolkodott. Azokról beszélek, akik aktívan részt vettek már '54–55-től kezdve abban a küzdelemben, amit a bolsevizmus, a sztálinizmus ellen folytattunk.

- *Kérlek, beszélj ezekről a napokról egy kissé bővebben, hiszen – ahogy mondtad – most szólsz erről először. Életművedben kitüntetett szerepet játszik az erkölcs. Most csupán a zseniális elbeszélésekre, a Halálnak halálára gondolok, amely gyakorlatilag azt sugallja, hogy a fegyverrel szembenézni csak az erkölcs, a tudás, a műveltség erejével lehet. Az a két szerencsétlen fogoly, akik magasan fölötté álltak a hatalmat megtestesítő brutális Örnek, valamilyen szerencse folytán megölhették volna fogvatartójukat, amikor az véletlenül belezuhant a folyóba – mégse tették. Azzal, hogy úgy vélték: a szellem valamilyen módon megsemmisíti a fegyverrel és különféle erőszakrendszerrel rendelkező hatalmat, mintegy a saját halálukat fogadták el. Rosszul gondolom?*

- Nem. Ez pontosan így van. Ez a győzelem egyik fajtája. Az erkölcsi ember győzelme az erkölcselenség fölött.

- *Ha bejön valaki ide, és rád fogja a fegyvert – amit, gondolom, azokban a napokban többször is megtettek –, és nem lövöd le, akkor te, az erkölcsös ember egy pillanat alatt halott vagy.*

– Amikor ezekről a napokról kezdtünk beszélni, feltettem neked egy kérdést: miért nem olvasol nyilatkozatokat, miért nem szólalnak meg azok az emberek, akik akkor fegyverrel a kézben harcoltak. Nyilván úgy látják, hogy még nem érkezett el az ideje, nyilván átélik még a borzalmakat. Vannak olyan dolgok, amelyek gondolataikat, gondolkodásmódjukat '56-nak ehhez az egy hónapjához, három hetéhez kötik. Pongrácz Gergely itthon volt, és úgy ment el, hogy nem szólt tulajdonképpen semmit...

– *Pongrácz Gergely nyilván másképp élte meg ezeket az időket, mint te, aki – mondatom ezt? – a szellem és az erkölcs embere vagy. Akarva-akaratlan kerültél ebbe a szorító helyzetbe...*

– A Pongráczok szintén az erkölcs emberei voltak...

– *Persze, hogy az erkölcs emberei voltak, de esetleg nem okozott nekik olyan nagy lelkifurdalást, mint neked..*

– A Corvin-közzel, ahol Pongráczék székelték, állandó kapcsolatban voltam. Ez gyakorlatilag úgy nézett ki, hogy a Corvin-köziek rádión keresztül kérték – természetesen ide-oda küldöncöt is szalajtottak –, hogy a különböző felkelőcsoportok vegyék fel velük a kapcsolatot. Pontosan azért, hogy ne szigetelődjenek el ezek a kisebb vagy nagyobb góccok. Magam is jártam a Corvin-közben egy egyetemista- és egy munkásfiúval, gépkocsival... A körúton nem tudtunk végighajtani, így hátulról közelítettük meg őket. Sok kisebb csoportot találtunk ott. Azért jelentkeztek, hogy közölgék, hányan vannak, milyen a fegyverzetük. Vezetőik kaptak egy telefonszámot, amely egy kemény kartonra volt rágépelve. Ha valamilyen okból föl akarták venni a kapcsolatot az irányító szervként is funkcionáló Corvin-köziekkel, csak ezt a számot kellett tárcsáznuk. Pongráczék egyébként, ez köztudomású, igen erős ellenállással fogadták a kiliánosok, Maléter Pálék tevékenységét... tűzharcra is sor került közöttük...

– *Pongrácznak nagyon rossz véleménye volt Maléterről.*

– Igen. És Király Béláról is. S ha itt nehezemre esik is kimondani, nekem sincs más véleményem Király Béláról. Véletlenül került a forradalomba, egészen véletlenül. A kórházból hozták ki, kerestek valakit. Később pedig felelőtlenül viselkedett akkor, amikor az embereit – egy sereg fiataalt – nem vitte el Budapestről. Pesthidegkútra vonultak, s onnan küldte őket lövöldözni, amikor a szovjet csapatok megszállták egész Budapestet. Bár vannak különbségek a forradalomban különbözőképpen részt vevő emberek, embercsoportok között, de – ezt hangsúlyozom – együtt csinálják a forradalmat, függetlenül attól, hogy van-e fegyver a kezükben vagy nincs. Ki-ki végzi a maga dolgát, temperamentuma, véletlen adta intuíciója vagy meggyőződése szerint. Én egy alkalommal, még november 4-e előtt egy-két nappal, elmentem a bölcsészkarra. Tudtam, hogy ott nagyon sok a fegyver, és azért mentem oda, mert fegyvert és löszert akartunk kérni. Mérei Ferenc tartózkodott az épületben diákkatonáival. Csendben, harc nélkül – fegyveres egység volt végeredményben –, talán pihentek. A diákok parancsnoka egy görög származású fiú volt, azok közül való, akik 1949-ben Görögországból Jugoszlávián keresztül átszöktek. Mikor fegyvert és löszert kértem, minden érvelésem ellenére Mérei megtagadta azzal, hogy a szovjet csapatok bármikor megérkezhetnek.

– *Negyediké előtt volt ez?*

– Negyediké előtt két nappal. Mondván, ha a szovjet csapatok bejönnek, fölösleges az ellenállás, a vérontás. Mindössze egy hallgatót bocsátott a rendelkezésemre, aki el is jött velem, s hozott magával egy géppisztolyt. Örülék, ha olvasná ezeket a sorokat, mert nem tudom, hogy életben van-e. Méreinek gyakorlatilag igaza volt. Valamiről azonban megfeledkezett. Nevezetesen arról, hogy egy nép, egy nemzet nemcsak a győzelmeiből merít erőt, hanem a végsőkéig való kiállásából is. Gondolj csak 1848-ra! Az intervallumban, tehát október 25-e és november 4-e között többször telefonáltam az Írószövetségbe. Egyik alkalommal megtudtam, hogy a Petőfi Kör vezetősége ülést tart. Nem emlékszem pontosan a dátumra, ez november 4-ét megelőző héten lehetett. A Nádor utcában, a Tervhivatal épületében tartották meg valóban az ülést. A vezetőség tízegynéhány emberből állt. Az ülésen már harminc-negyven-ötven embert találtam, köztük olyanokat is, akiket azelőtt sohasem láttam. Félkörben ültek. Ahogy beléptem, egy széket tettek le, pontosan Mérei mellé. Odaültem. Különböző, a legszélesebb, legtágabb határokig elmenő politikai nézeteket képviselő emberek szólaltak fel. Ezek között volt olyan is, akinek megjelenését abban az időben én nem tartottam helyénvalónak.

– *Miről volt szó? Konkrétan!*

– Arról, hogy adott időben, adott körülmények között a felelősséggel gondolkodó embernek fel kell mérnie, hogy egy mozgás meddig mehet el, s hol kell leállnia. Hogy példát mondja erre: nem tartottam szerencsésnek Mindszenty megnyilatkozását. Ha egy győztes forradalom után elmondja önmaga és az egyház véleményét, akkor az rendjén való. De abban az időben megszólalását politikailag, taktikailag kifejezetten rossznak tartottam. Amikor a Szovjetunió hadipotenciáljának a teljében van, amikor még lehetőség van a diplomáciai rendezésre, akkor ne adjunk támadási felületet olyan nézetek kifejtésével, amelyeket provokatívnak nyilváníthatnak a Szovjetunióban, vagy nincsenek összhangban azokkal, amiket a forradalom hangoztatott. Eme nézeteknek a képviselőitől belátást és okosságot illendő, illetve kell várni... S részükről illendő ezt megtartani. Az a Mérei professzor, aki korábban nem adott fegyvert, miután ezeket a gondolataimat kifejtettem, azt mondta: ha ő úgy gondolkodna, mint én, venné a kalapját és elmenne...

– *A vezetőségi ülésről?*

– Igen. Akkor én valóban vettem a kalapomat, és elmentem... A Petőfi Kör vezetőségében rajtam kívül csak három-négy volt a korábbi tagok közül. A többit nem ismertem. Mindezt azért mondtam el, hogy érzékeltessem: a felelősséggel gondolkodó ember a történelmi olvasottsága, műveltsége, ismeretei alapján tisztában van azzal, hogy régebben hogyan történtek és hogyan játszódtak le a forradalmak. Minden pillanatokon múltott, a francia forradalomban is; egyik percben valaki még a direktórium belső embere volt, pár perc múlva agyonlőtték, illetve a guillotine alá került. Ha visszaidézed Robespierre-ék bukását, amikor megkezdődött a Konvent ülése, Robespierre-ék még erejük teljében voltak, Saint-Just még mosolyog, amikor beszél... Alig telt el egy fél óra, és Robespierre már a *mocsárhoz* fordult, a Konvent hallgatag embereihez: hozzátok fordulok, tisztességes em-

berekhez... Akkor már az életéért könyörgött. Erős, feszes, kemény történelmi időkben minden lépést meg kell gondolni. Meddig lehet elmenni – meddig nem. Mit lehet kimondani – mit nem. Merre kell tenni egy lépést: előre vagy hátra...

– *De az irodalomnak ezt a zűrzavart, ezt a fejtelenséget is, a maga összetettségében, tükröznie kell... úgy, ahogy van. Te azért nem szólaltál meg korábban, azért nem adtál ki könyvet, mert reménytelennek láttad nemzeted helyzetét. Most megváltozott minden. Annyira benned él ennek az időszaknak, gyakorlatilag az október 23-ától november 4-éig terjedő két hétnek az élménye, hogy bámulatos. Lehet-e ez alapja egy újabb regénynek? Tudom, nem vagy híve a Háború és békéhez hasonló nagy tablónak, inkább a kisebb formákat kedveled, hiszen azokban is megragadható a lényeg...*

– Azért beszéltem most ezekről a napokról, ezekről az időkről, hogy érzékeltessem, miért voltam képes a *Hús órában* a különböző magatartások, különböző alapállások szembeállítására, '56-ot illetően. Mert ott, már azokban a napokban jelentkeztek, érzékelhetők voltak azok a konfliktusok, ütközések, szembenállások, amelyek aztán tovább éltek, immár nyilvánosság, publicitás nélkül, de amelyek most újra jelentkeznek. És hála isten!, hogy újra jelentkezhetnek. Mert ha a szabadságért indul el egy folyamat, akkor annak a célja az, hogy valóban minden vélemény szabadon nyilatkozhasse meg mindaddig, amíg nem távolodik el az erkölctől, vagy nem lépi át az erkölcsi elvnek a határát. Azok a nézetek, vélemények, amelyek 1956 napjaiban különböző formákban jelentkeztek – emlékezz, akkor is hány párt alakult! –, most megtehetik, hogy saját színüket fölmutassák. Szerencsére nem kell olyan külpolitikai konstellációkat bekalkulálniuk – vagy legalábbis nem olyan mértékben –, mint amilyeneket 1956-ban kellett és muszáj volt, és felelőtlenség volt nem számolni velük. Ha valami elégtétellel vagy örömmel tölt el, akkor pontosan az, hogy ezek most mind megjelenhetnek. De itt, ha már elérkeztünk a mához – amire, gondolom, a beszélgetés végén úgyis kitértél volna –, megközelítőleg pontosan szeretnék fogalmazni. Azt hiszem, nem járok messze az igazságtól, ha azt mondom: ha lecsupaszítjuk a dolgokat, a látszatot, a felszínen lebegő dolgokat negligáljuk, és leásunk a történések gyökeréig, akkor két erővonal látható karakterisztikusan. Végeredményben erről van szó, ennek a két erőnek a küzdelméről. Nevezetesen az individualista gondolkodás és a közösségi gondolkodás párviadaláról, amely gondolkodások pártokban realizálódnak. Azonnal szeretném előrebecsátani: az ember szabadságra született, és mindenki bűnös, aki bármely politikai nézetet, amely nem lépi át az erkölcsi elvnek a határát, elhallgattatni igyekszik. Nem szabad. Bűn. Számolni vele viszont kötelesség. Az individualista gondolkodás is megteremtette a maga pártjait, csoportosulásait. Ez idegen tőlem, távol áll.

– *Ennyire el lehet választani ezeket a pártokat? Nem lehetséges, hogy egy párton belül is jelen van ez a kétfajta gondolkodás?*

– Hogyne. Egész biztos, hogy jelen van. Viszont arra kell figyelni, hogy mi az, ami megadja a karakterét valamely csoportnak. Legalábbis egyelőre megadja... Azért áll távol tőlem az individualizmusra hagyatkozó vagy az individualizmusért szerveződő csoportok gondolkodása, mert az ember társadalmi részvételéről úgy

gondolkodom, hogy mindenkinek a legteljesebb mértékben jogában áll önmaga individuális személyiségét megteremteni. Ilyen értelemben nekem nincs szembenállásom senkivel. De valamiről nem szabad megfeledkezni. Az individuális törekvés, ahogyan sokan mondani szokták, az önmegvalósítás, az legyen szakmai életprogram. Az ember a szakmájában, szakmája területén valósítsa meg önmagát. Ezt az individualista törekvést nem szabad korlátozni. De arról sem szabad megfeledkezni, hogy az igazi *sub specie aeternitatis*, tehát az örökkévalóság mértékével mérve a közmegegyezés azt az embert ismeri el igazán hitelesnek, aki individualista módon megvalósítja önmagát – a munkájával, a tevékenységével –, ám ugyanakkor magáévá teszi azt a felismerést, amelyhez a filozófia már rég eljutott, hogy a legintellektuálisabb és filozófiailag legműveltebb szellem nem hagyja figyelmen kívül a közmegegyezés erkölcsi normáit. Az individualista törekvéssel kivívott szellemi értékét kötelességének érzi a köz szolgálatába állítani. Tehát aki úgy akarja megvalósítani önmagát, hogy az individualizmust csak egyéni érvényesülésnek tekinti, és nem érzi azt, hogy az embernek ugyanilyen kötelessége, önmagát értékessé téve a köz szolgálatába állani, azzal nincsen dolgom.

– *Ha az író önmagát megvalósítva létrehozott valamely értéket – ha az nem is a közszolgálat jegyében született –, azzal hogy létrejött, hogy megvan, hogy érték, föltétlen a közösséget szolgálja.*

– Ezzel akartam folytatni. Hogyha olyan értéket produkál, amely gyönyörködtet, amely pihentet, amely elbűvöl a szavak mágiájával – gondolok Weöres Sándorra vagy Tersánszky Józsi Jenőre, akik a politikába, a közügyekbe nem avatkoztak bele –, ez érthető és teljesen hiteles. De ha valaki közéleti tevékenységbe kezdve azt tekinti a legfontosabbnak, hogy csupán az individuum kibontakoztatására ösztönözzön, ott már a mentálhigiéniével van baj. Tehát, ha az individuálisan gondolkodó ember megmarad a maga kis ösvényén vagy útján, akkor nincsen semmi hiba. De hogyha azt propagálja, hogy a közösség szolgálata másod-, harmad- vagy negyedrangú dolog, akkor már baj van. Akkor még különösebben, ha a közösségeket, például a nemzetet nem tekinti fontosnak. Egyik professzorunk – mégpedig politikáló professzorunk – mondta nemrég, fogalma sincs, mi az a nemzettudat. Aki nem képes megérteni, mi az, hogy nemzettudat, az kérdezze meg önmagától: mi az, hogy embertudat? Mi az, hogy emberi méltóság? Mi az, hogy öntudat és ember? A másik vonulat az, amelyet úgy szoktak nevezni, hogy népbén-nemzetben való gondolkodás. Itt is megvan a konfliktus, csak a kérdésnek egy más vetületében. Mégpedig úgy, hogy az összetartozandóság érzése, kötelességtudata soha ne kerülhessen szembe az egyéni, a sajátos, valamennyiben különböző nézetek kinyilvánításával. Mindezeknek a tudatában ha előre tekintünk, bizonyosnak látszik, hogy mind a két erőnél a polarizálódás folyamata meg fog indulni. Mindig így történt a történelemben, és így fog történni most is. Egyrészt a két erő toleránsabb személyiségei és csoportjai közeledni fognak egymáshoz, másrészt pedig megjósolható az éles és erős összeütközés. Ha tehát itt valaki felelősséggel gondolkodik, az azt akarja – talán nem önmagunk túlbecsülése kimondani, hogy világpolitikai tényező az is, ami Magyarországon vagy Kelet-Európában

történik –, hogy a majdan bekövetkező összeütközések – amelyekhez képest a mostaniak szinte elhanyagolhatók – ne váljanak olyan élessé, hogy az ország vezethetatlenné, kormányozhatatlanná válják. Mert ennek a lehetősége, sajnos, fennáll. Legalábbis a riasztó félelme fennáll.

– *Hadd kérdezzem meg: nincs benned félelem új írással közönség elé lépni, hiszen elég hosszú ideje nem publikáltál. Egyik, jó pár éve készült interjúban azt nyilatkoztad, hogy a Magvetőnél hamarosan meg fog jelenni két regényed. Eddig sehol semmi. A könyvek, amelyeket akkor említettél, megvannak-e? A Tutaj közéjük tartozik? Mit olvashatunk legközelebb tőled?*

– Engedd meg, hogy előtte egy pillanatra még visszatérjek a tolerancia fogalmához. A tolerancia korántsem olyan dolog, amilyennek némelyek felfogják, vagy ahogyan értelmezik. A tolerancia nem parttalan, nem határtalan. A tolerancia, és következésképp a toleráns ember, rendkívüli keménységet árul el néhány alapvető dologban. Toleráns csak az lehet, aki biztos alapról, meggyőződésből tolerál, különben nincs értelme a fogalomnak. A tolerancia azt jelenti, hogy felismerjük a tolerancia működésének a határát. Mert nem mindent lehet tolerálni. A fasizmust nem lehet tolerálni. A bolsevizmust nem lehet tolerálni. 1989-ben a pártállamot az írószövetségi közgyűlésen nem lehetett tolerálni. Ott úgy kellett fogalmazni, hogy a toleranciának helye nincs. Tehát amikor én az előbb a különböző színpadon levő erők közötti toleranciát említettem, akkor ebben az is benne foglaltatott, hogy alapvető elkötelezettségüket ezek az erők nyilván meg fogják tartani. Külön szeretném kiemelni a nemzetért különösen felelősséget érző pártoknak vagy csoportoknak a tolerancia-mechanizmusát, módszerét, technikáját. Ha úgy tolerálnak, hogy alapvető elkötelezettségüket a magyarsághoz feladják, sérteni engedik, akkor már lépést tettek afelé, hogy megszüntessék magukat. Nem udvarias erőkké állnak szemben. A politikában az udvariasság különben is látszat dolga. Azoknak az erőknél, akik az egyéni szabadságot, az egyéni érvényesülést úgy tartják tisztességesnek, hogy közben a nemzet, a közösség szolgálatát sem feledik, olyan mértékben kell résen lenniük, és ragaszkodniuk ehhez az elkötelezettséghez, amilyen mértékben ez egyáltalán csak lehetséges. Ami az irodalmat, pontosabban szólva, a félelmedet és az irodalmat illeti, engedd meg, hogy erről most ne szóljak. Egy következő alkalommal talán beszélhetünk róla. Örülnék annak, ha ez akkor történne meg, amikor már egy új könyvről beszélhetek.

(1990)

Egy régi interjúról

Sánta Ferencet, a zseniális – rejtélyes? tudatosan elhallgató vagy kiégett? – író, aki a magyar irodalmat remekművekkel ajándékozta meg, nemrég temettük. De vele együtt nem tettük földbe – mert az *eleven*, és mindennél jobban világít – az életművéből kicsapó erkölcsöt. Azt a magatartásformát, amely a szegények (So-

kan voltunk) szabadságának a leple alatt a gazdag világot is felöltöztette. Tiszteséggel. Az író alázattal szólt mindarról, ami érték – az *Isten a szekéren* című novellától feledhetetlen regényéig, *Az ötödik pecsétig* hosszú ez a vonulat –, és dühvel az emberi lealjasodás, közösségvesztés, árulás – a XX. században dívó és sajnos manapság sem ismeretlen – módozatairól.

Alkotáslélektani rejtély, hogy Sánta miért épp akkor burkolódzott hallgatásba, amikor a rendszerváltással a *szabadon való szólás* zsilipjei is megnyíltak. Ismeretlen tonnák – az önisméltés terhétől való kényszer?, az új mű fogadtatásától való félelem?, a szocializmusból a kapitalizmusba menő (lépegető) társadalom megannyi furcsasága? a közvagyon eltékozlása és a közjó megszűnése mint lázalom? – zuhantak a vállára, s ahelyett, hogy egy könnyed mozdulattal ledobta volna őket, súlyuk alatt *keserűen* élt. Minden bizonnyal írt is – készülő könyvéből, könyveiből itt-ott egy-egy részlet napvilágot is látott –, de inkább visszahúzódván a pomázi kis lakba (egyszerű faházba), töprenkedett, gondolkodott. Hazáról, erkölcsről, nagyvilágról, a boldogságra született, ám megannyi hatalom átkának kitett ember dolgairól? Ha így van, nyilván a kisebbségről és a többségről is, nem feledvén a fölnevelő dajkát, Erdélyt. És főképp nem felejtve az 1956-os magyar forradalmat, amely Közép-Európának is szemnyitogató próba volt, neki, az írónak pedig borzalommal teli élményvarázslat: drámai szépség.

Bár évtizedek óta ismertem – gyakran fordult meg a Bajza utcai Kassák Lajos Könyvtárban, ahol feleségem könyvtáros volt –, nem mondhatni, hogy barátságban lettünk volna. Itt-ott találkoztunk, beszélgettünk, mindenkor – az életmű kötelez – a legnagyobb tisztelet fűzött hozzá. Ám a későbbiekben hallgatásának rejtélye mindennél jobban foglalkoztatott. Ezért készítettem vele a *Kortárs* számára interjút, hátha egy jó hangulatú *kibeszélés* megoldja nyelvét, s megindítja porosodó (vagy porosodni látszó) tollát.

Nehezen állt kötelnék, de amikor több telefon és levélváltás után, egy kiadós beszélgetés reményében megállapodtunk a találkozásban – 1990 nyarán (július 17-én gépeltem le a magnószalagra fölvevett szöveget) –, egyre inkább *nyugságos* izgalomba jött. Úgy formálta a szavakat, hogy minden igaz szó számára lélekbástya volt. Csak e mögé bújhatott – nem is vártam tőle mást –, hogy *láthatóvá* váljék fájdalma is. Kozmikus – megmagyarázható? megmagyarázhatatlan? – csalódottsága. Egyetlen pillanatban sem érzékenyült el, ám szeme *távolra* nézett, mintha keresett volna valamit.

Az interjúból is kitetszik, alig hagyott magán fogást. Birkóztunk, birkózgattunk egymással, de hiába kérdeztem konkrét dolgokat (engem jobbra az életmű alakulása érdekelt volna), kisiklott kezeim közül. Mondta a magáét, történelemről, erkölcsről, politikáról, a puska kint, puska bent helyzetről, és a halottak s az ő halálukkal viselős élők drámájáról, a forradalom nagyon is közönséges és nagyon is fenséges titkairól.

Mikor elküldtem neki postán az interjú szövegét, legnagyobb megdöbbenésemre egy rövid levélben tudatta velem, hogy nem járul hozzá a közléshez. Megijedt volna a mondottaktól, sem élő és sem holt emlékét nem akarta meg-

sérteni? Nem tudom. Meggondolta volna magát, hogy ennek a vallomásnak – kétség nem fér hozzá, hogy őszintén beszélt – még nincs itt az ideje? De akkor mért fogadott, hiszen tudta, hogy nem egyéni kíváncsiság vezetett, amikor mikrofon elé ültettem.

Emlékét aligha sértem azzal, hogy most – amikor az *igazmondó* már az égbe költözött – közzé teszem vallomását. Úgy vélem, hogy ez a Sánta Ferenc-interjú irodalomtörténeti érték, ugyanakkor egy erkölcsös pálya – túlságosan a történelemre kihegyezett? – megrendítő dokumentuma. Annak is sokat mondhat, akit csak – sutba a közjával! – a szavak mágiája érdekel.

SZAKOLCZAY LAJOS

